

Wat heb ik toch een geluk gehad!

G.J. Oud

Ilja G. Ehrenburg

In Privé-domein nr. 222 *Ik ben nooit onverschillig geweest* zijn fragmenten van Ilja Ehrenburgs omvangrijke memoires opgetekend. In totaal beslaat de autobiografie van deze Russische literator, journalist en revolutionair zo'n 1500 pagina's en daarmee zouden ongeveer zes delen Privé-domein gevuld kunnen worden. Uit *Mensen, jaren, leven* is een kleine selectie gemaakt. De samenstellers Charles B. Timmer en Tom Eekman hebben gekozen voor stukken die gaan over kunst en literatuur. Herinneringen die te maken hebben met politieke of strikt persoonlijke zaken zijn weggelaten.

Ik ben nooit onverschillig geweest is in ten minste één opzicht een opmerkelijk boek. De ruwe versie van de uitgave is het laatste huzarenstukje geweest van vertaler Charles B. Timmer voor Privé-domein. In december 1990 overleed hij en acht jaar later werd het deel uitgegeven. De definitieve vertaling en samenstelling werd afgemaakt door Tom Eekman. Alleen al door Timmers slotakkoord is het boek een monument in de Privé-domein reeks.

Is het dat ook in andere opzichten? De meeste Russen uit de reeks zijn interessant omdat zij het leven voor, tijdens en na de Russische revolutie beschrijven vanuit een persoonlijke optiek. Alexandrov, Paustovskij, Sjklovski, Hippius, Sorokin en Boecharina vallen in die categorie. Dit zou je ook van *Ik ben nooit onverschillig geweest* verwachten want Ehrenburg was een gevluchte communist die na de revolutie een steunpilaar werd van de Sovjet-Unie. De memoires die in dit Privé-domein deel zijn samengebracht geven echter nauwelijks een beeld van het Rusland van voor en na de revolutie. Hoewel de revolutie zeker ter sprake komt gaat het boek niet over de communistische omwenteling. Het gaat zelfs niet primair over Rusland want een groot gedeelte van de gebeurtenissen waarop de herinneringen betrekking hebben speelden zich in het buitenland af, met name in Parijs.

Ilja Ehrenburg (1891-1967) werd in Kiev in een burgerlijk joods gezin geboren en groeide op in Moskou. Hier sloot hij zich tijdens zijn studie aan bij de bolsjewieken. Vanwege zijn lidmaatschap kreeg hij vijf maanden gevangenisstraf. Na zijn vrijlating werd hij naar Kiev gestuurd en daar onder toezicht gesteld. Ehrenburg wilde hier zijn proces echter niet afwachten en besloot eind 1908 naar Parijs te vluchten, met de bedoeling om later illegaal naar Rusland terug te keren.

In Parijs verzeilde hij in immigranten- en kunstenaarskringen. Wat betreft Russische vluchtelingen ontmoette hij onder meer Lenin en Loenatsjarski (de latere minister van voorlichting, onderwijs en kunstzaken). Daarnaast raakte hij bekend met schilders, dichters en

beeldhouders als Picasso, Modigliani, Apollinaire, Cocteau, Léger, Zadkine, Chagall, De Vlaminck, Lipchitz, etc. Zij troffen elkaar destijds in café de Rotonde aan de Boulevard Montparnasse. Ehrenburg haalt in *Ik ben nooit onverschillig geweest* veel herinneringen op aan zijn ontmoetingen met bekende en minder bekende kunstenaars in dit legendarische Parijse café. In dit opzicht is het meer een deel voor kunstminnaars dan voor liefhebbers van de Russische politieke geschiedenis.

Ehrenburg schetst een uiterst boeiend beeld van die tijd in Parijs en we komen veel te weten over de avant-garde van de kunstwereld. Met name liefhebbers van het kubisme komen in Ehrenburgs boek ruimschoots aan hun trekken. Ehrenburg portretteert o.a. Diego Rivera, Fernand Léger en Pablo Picasso. Zij vertegenwoordigden de nieuwe schilderkunst die door Picasso werd geëxperimenteerd vis-à-vis die van de impressionisten: “Die wilden de wereld uitbeelden zoals zij die zagen. Dat zegt mij niets. Ik wil de wereld zo uitbeelden als ik die denk...”(124).

Picasso raakte al rond 1914 in zwang en was een van de weinige kunstenaars die goed kon leven van zijn werk. Zijn ster steeg snel en hij kreeg veel geld voor zijn kunstwerken. Maar dat was geenszins representatief voor alle kunstenaars van de Rotonde. De meeste van hen leefden in bittere armoede. Modigliani bijvoorbeeld probeerde vaak zijn maaltijden en rekeningen met tekeningen te betalen omdat hij geen sou had. Hij had pech want zijn werk was destijds niet in de mode. Vergeleken met de eigentijdse schilderstijl van de kubisten was zijn stijl een anachronisme, schrijft Ehrenburg (82). Zijn kunst leek overleefd. Misschien geen wonder dat Modigliani daarom zijn toevlucht zocht in drank en drugs. In 1920 overleed hij op 36-jarige leeftijd aan tuberculose. Zijn zwangere vriendin Jeanne wierp zich 2 dagen na de begrafenis uit het raam (en niet zoals Ehrenburg schrijft op de dag zelf). Hun eerste kind, een dochtertje, bleef alleen achter. Een jaar later werd zijn werk in Parijs tentoongesteld en ... Modigliani werd alsnog beroemd.

Ehrenburg, die zelf een bescheiden dichter was (en later journalist), leefde destijds eveneens in armoede. Desondanks heeft hij het er beter vanaf gebracht dan veel van zijn tijdgenoten. Dat was volgens hem niet zozeer zijn eigen verdienste want het leven was volgens hem een loterij. Hij had alleen maar wat meer mazzel gehad. Hij schrijft:

“Wat heb ik toch een geluk gehad! In mijn leven ben ik enkele mensen tegengekomen die het beeld van de eeuw hebben bepaald. Ik heb niet alleen nevel en storm gezien, maar ook de schimmen van mannen op de kapiteinsbrug. Tot de hoogtepunten van mij leven reken ik die verrelentendag toen ik Picasso voor het eerst heb ontmoet”(129).

Picasso dwong vooral Ehrenburgs bewondering af doordat hij zijn tijd, vol onrust en verandering, in zijn kunst wist weer te geven, met als absoluut hoogtepunt de beroemde *Guernica*. Van zijn kunst ging een vernietigende kracht uit en Ehrenburg voelde hiermee een zekere verwantschap, zeker op politiek vlak. Hij benadrukt dat ook Picasso maatschappelijk geëngageerd was – in weerwil van wat sommige tijdgenoten beweerden – en trouw was aan het communisme.

In Ehrenburgs beoordeling van kunstenaars klinkt zijn eigen politieke opinie voortdurend door. Kunstenaars die hij zag als ouderwets en achterhaald, omdat ze niet (langer) de moderne tijdgeest verwoordden, worden nogal eens als tragische figuren afgeschilderd. Dat geldt met name voor sommige Russische schrijvers en dichters die hij in zijn boek portretteert. Deze

schetsen, hoezeer ze ook gekleurd zijn door Ehrenburgs communistische optiek, geven een waardevol inzicht in de Russische literaire kringen van die tijd. Ehrenburg weet de persoonlijkheden van de schrijvers zeer goed tot leven te brengen. Over hun werk en levensloop had hij zich nooit echt eerlijk kunnen uitspreken vanwege de strenge sovjetcensuur. Maar ook in zijn memoires laat hij niet het achterste van zijn tong zien.

Ehrenburg schrijft onder meer over Babel, Bjely, Brjoesov, Jesenin, Majakovski, Pasternak, Mandelstam en Tsvetajeva. Het zijn geen vrolijke verhalen. Bjely stierf volgens Ehrenburg uit 'vermoeidheid' op 54-jarige leeftijd en Brjoesov op 51-jarige leeftijd. Babel (46 jaar) en Mandelstam (47 jaar) werden het slachtoffer van de Stalinterreur. Majakovski (37 jaar), Jesenin (30 jaar) en Tsvetajeva (49 jaar) pleegden zelfmoord, al dan niet mede onder invloed van het sovjetregime. Alleen Pasternak overleefde en werd 70 jaar. In 1958 kreeg hij de Nobelprijs voor literatuur maar mocht die van het sovjetregime niet in ontvangst nemen. Hij leefde geïsoleerd van de rest van de samenleving en stierf 2 jaar later in 1960. Ehrenburg is nogal dubbel over Pasternak. Volgens hem was Pasternak een belangrijke dichter, maar ook een grote egoïst, die door de toekenning van de Nobelprijs voor het karretje van de westerse anti-sovjetpropaganda werd gespannen.

In zijn portretten van Russische schrijvers klinkt steeds een mengeling van bewondering, mededogen, droevigheid en milde afkeuring door. De meeste van hen konden volgens Ehrenburg niet met de nieuwe tijd mee. Ze konden zich bovendien niet voegen naar de rigide ideologie van het communistische regime. Desondanks nam Ehrenburg het vaak voor hen op terwijl ze werden verguisd door alle officiële partijorganen. Daarbij moest hij steeds uiterst voorzichtig te werk gaan om zelf niet in ongenade te vallen.

Enkele keren liep het maar net goed af, bijvoorbeeld toen Ehrenburgs jeugdvriend Boecharin in 1938 ter dood werd veroordeeld. Boecharin was een revolutionair van het eerste uur en een overtuigd communist die zelfs zijn vriend Ehrenburg bekritiseerde wanneer hij onvoldoende in de pas liep van de officiële leer. Maar zoals zo vaak in de Sovjet-Unie gebeurde, werden de oude steunpilaren van de dictatuur van het proletariaat na verloop van tijd zelf van verraad beschuldigd en geëxecuteerd. Dit lot viel ook Boecharin ten deel (Boecharins dochter vertelt hierover en over haar eigen gevangenschap in deel 192 van *Privé-domein, De revolutie ging in het rood gekleed*). Ondanks Ehrenburgs vriendschap met Boecharin – alleen al daarvoor kon hij destijds worden opgepakt en veroordeeld – en dankzij bescherming van hogerhand (Yezjov en Stalin), kon Ehrenburg aan de zuivering ontsnappen en ongestoord naar het buitenland afreizen.

Ook in dit opzicht heeft Ehrenburg menigmaal geluk gehad. Dat kan haast geen toeval zijn zou je zo denken want bijna niemand ontsnapte aan de paranoia en de klauwen van het totalitaire sovjetregime. Hoe is het mogelijk dat Ehrenburg - een Jood bovendien - als een van de weinige schrijvers werd gespaard? Was hij misschien een spion? Nergens in de geschriften over hem en over de Russische geheime dienst zijn hiervoor aanwijzingen te vinden. Misschien is hij de dans ontsprongen doordat hij vaak in het buitenland verbleef. Dat heeft zeker geholpen maar belangrijker nog dan dit gegeven was dat Ehrenburg een protégé van Stalin was. Stalin kon Ehrenburg heel goed gebruiken voor zowel zijn binnenlandse- als buitenlandse politiek, zo blijkt uit Ehrenburgs biografie (2007a) van Hans Knap.

Ehrenburg was allereerst voor de Sovjet-Unie van belang door zijn journalistieke werk voor het blad *Izvestia* (sinds 1932). Met zijn berichtgeving hield hij het thuisfront op de hoogte van politieke en intellectuele ontwikkelingen in West-Europa. Zo versloeg Ehrenburg

bijvoorbeeld de Spaanse burgeroorlog van nabij. Daarnaast speelde hij een belangrijke rol bij de organisatie van diverse schrijverscongressen die in het teken stonden van de wereldvrede. Deze congressen waren voor Stalins buitenlandpolitiek van belang omdat Stalin de USSR wilde profileren als een vreedzame natie. Stalin kon Ehrenburg hier heel goed voor inzetten omdat hij een van de weinige Russen was die uitstekende contacten onderhield met talloze kunstenaars en intellectuelen uit West-Europa.

Ehrenburg probeerde die schrijverscongressen soms nadrukkelijk naar de hand van de wensen van de Russische machthebbers te zetten. Zo speelde Ehrenburg een voorname rol bij de organisatie van het *Congrès international des écrivains pour la défense de la culture*, dat in 1935 in Parijs werd gehouden. Het congres van anti-fascistische schrijvers werd door sommigen als een propagandastunt van Stalin gezien. Ehrenburg behartigde er de visie van de sovjets en zorgde er persoonlijk voor dat de surrealisten van het congres werden uitgesloten. Die uitsluiting was het gevolg van een ruzie tussen Ehrenburg en André Breton, de voorman van de surrealisten. Breton was woedend op Ehrenburg en had hem een klap in zijn gezicht gegeven. Ehrenburg had namelijk in een Russische krant beweerd dat de surrealisten fanatieke ijdeltuiten waren en bovendien onanisten, pederasten, fetisjisten en exhibitionisten. Hij had hen zelfs in verband gebracht met sodomie (2007a:156). De Franse surrealistische (en communistische) schrijver René Crevel probeerde de breuk nog te lijmen, maar de Russen weigerden een verzoening. Naar aanleiding hiervan pleegde de tamelijk labiele, 35-jarige Crevel zelfmoord (zie de recensie bij het boek van Ehrenburg op deze website). Over dit voorval wordt in Ehrenburgs memoires echter met geen woord gerept. Maar Ehrenburg leed wel vaker aan een selectief geheugen, zoals nog zal blijken.

Ehrenburg bouwde met dit soort activiteiten, zijn journalistieke werk en zijn romans krediet op bij de sovjetleiding, hoewel hij nooit strikt in de pas liep. De bescherming die hij van Stalin genoot was mede het gevolg van Ehrenburgs rol tijdens WOII. Nadat de Duitsers Rusland in 1941 de oorlog hadden verklaard, werd Ehrenburg aangesteld als redacteur van de soldatenkrant *De Rode Ster*. Nu kon Ehrenburg eindelijk zijn anti-fascistische denkbeelden de vrije loop laten. Kort voor 1941 was hij nog op non-actief gesteld als correspondent van *Izvestia*. Door Stalins pact met Duitsland waren anti-Duitse artikelen destijds nog ongewenst en bovendien was Ehrenburgs jeugdvriend Boecharin net weggezuiverd. Ehrenburg zat zonder werk en liep gevaar om ook weggezuiverd te worden. Dus in zekere zin was Hitlers aanval op Rusland een zegen voor hem.

Onder meer in *De Rode Ster* schreef Ehrenburg zijn beruchte anti-Duitse pamfletten. Hij werd de motor van een georkestreerde hetze tegen het Duitse volk. Zijn afkeer van de nazi's was in belangrijke mate gevoed door hun nietsontziende vervolging van de Joden. Met name de slachting in de zandgroeve van Babi Jar, nabij Kiev, waar zeventigduizend Joden waren vermoord, schokte hem diep. Ehrenburg was getuige van de vondst van de lijken in 1943. "Ik geloof dat ik nergens zo'verdriet, zo'n gevoel van vereenzaming heb ondergaan als bij de zandgroeve van Babi Jar"(198), schrijft hij. Ehrenburgs antwoord hierop was onverbloemde haat en een oproep tot bloeddorstige vergelding. In een berucht stuk schrijft hij:

“Duitsers zijn geen menselijke wezens. Laten we geen tijd verknoeien met gepraat, of ons verontwaardigd voelen. Laten we doden. Als je een dag geen Duitser gedood hebt, heb je die dag verknoeid. Als je de Duitser niet doodt, doodt hij jou. Als je een Duitser niet met een kogel kan ombrengen, rijg hem dan aan je banjonet! Als je een Duitser hebt gedood, doodt dan een volgende: niets geeft meer

vreugde dan Duitse lijken. Jullie moeders zeggen tegen jullie: doodt de Duitser! Jullie kinderen smeken je: doodt de Duitser! Jullie kinderen smeken je: doodt de Duitser! Je land kreunt en zucht: doodt de Duitser. Mis hem niet! Laat hem niet ontsnappen!”
(2007: 241)

Ehrenburg was dermate bedreven in het zaaien van haat onder de Russische soldaten dat de legerleiding hem een hele legerdivisie waard vond (2007a:18).

Ook in dit opzicht kon Stalin Ehrenburg goed gebruiken. Stalins probleem was namelijk dat hij aanvankelijk een pact met Hitler had gesloten. Maar vrij plotseling waren ze elkaars vijanden geworden. Veel Russische soldaten begrepen niets van die onverwachte omslag en bovendien koesterden velen bewondering voor de Duitse cultuur en het Duitse leger. Een bijkomend probleem was dat de legertop was uitgedund door de vele zuiveringen en er was diensgevolge een groot gebrek aan ervaring. Het was dus hard nodig om de slagkracht van het sovjetleger op te vijzelen en Ehrenburgs anti-Duitse propaganda werd voor dat doel ingezet.

Toen echter Ehrenburgs gehamer op het kwaad van het antisemitisme zijn rol had vervuld vond Stalin het wel weer welletjes. Na de oorlog werden er door Stalin (geholpen door Chroesjtsjev) in de Sovjet-Unie veel joden weggezuiverd o.a. naar aanleiding van het verzinsel van een zionistische samenzwering. Stalin begon een antisemitische politiek te voeren omdat hij zich bedrogen voelde door de pro-Amerikaanse houding van Israel (2007b:134). Bovendien zag hij het zionisme als een bedreiging van de communistische staat. Ehrenburg had tijdens de oorlog zijn taak uitstekend vervuld maar nu moest hij er maar weer het zwijgen toe doen. En dat deed Ehrenburg.

Dat is wat bijzonder irriteert aan Ehrenburgs opstelling en zijn memoires. Zijn dubbelhartigheid en selectieve verontwaardiging. Zijn afkeer van het ene totalitaire regime (tsaristisch Rusland, nazi-Duitsland, het Franco-regime in Spanje) enerzijds en zijn medewerking aan het andere totalitaire regime (USSR) anderzijds. Zijn luidkeelse veroordeling van het Duitse antisemitisme en zijn zwijgen over het sovjetrussische antisemitisme. Zijn strijd voor de wereldvrede in het kader van schrijverscongressen en zijn oproep tot het plegen van oorlogsmisdaden tegen de Duitsers tijdens WOII. Hoe valt dat met elkaar te rijmen?

Tom Eekman doet er in zijn nawoord nogal vergoelijkend over. Hij meent dat Ehrenburg het sovjetstelsel niet van buitenaf zag en dat hij ook geen ‘interne emigrant’ was, zoals Pasternak of Solzjenitsyn. Hij zou met het establishment vergroeid zijn geweest en daardoor lang zijn ogen hebben gesloten voor bepaalde onaangename waarheden. Helaas mist deze redenatie elke grond. Ehrenburg was juist niet met het establishment vergroeid, zo blijkt duidelijk uit de biografie van Knap (2007a). In de eerst plaats was Ehrenburg een Jood en alleen al daardoor een buitenstaander. Ehrenburg kreeg weliswaar diverse staatsprijzen voor zijn werk, maar hij was beslist geen gearriveerde revolutionair of partijbons. Aanvankelijk wantrouwde hij de bolsjewieken en tijdens en kort na de revolutie speelde hij in Rusland geen enkele rol van betekenis, i.t.t. bijvoorbeeld zijn jeugdvriend Boecharin. Ook doordat Ehrenburg meestentijds in het buitenland verbleef behoorde hij zeker niet tot de gevestigde orde. Bovendien had hij meer dan zijn landgenoten de gelegenheid om in het westen andere geluiden over het sovjetparadijs op te vangen. De Russen zelf bleven verstoken van die informatie door de censuur. Ook kon Ehrenburg als een van de weinige Russische burgers een vrije keuze maken om de Sovjet-Unie te blijven steunen of om het land definitief te verlaten en in het buitenland te

gaan wonen. Hij koos voor de Sovjet-Unie ondanks al die zaken die het daglicht niet konden verdragen.

Het punt is niet dat Ehrenburg nou zozeer met het establishment was vergroeid, of dat hij het systeem niet van buitenaf zag, maar dat hij een overtuigd anti-fascist en communist was. Hij nam de gebreken van de Sovjet-Unie voor lief omdat hij geloofde dat het doel de middelen heiligde. Hij wees Stalins pact met Duitsland af, was ontgoocheld door zijn zuiveringen en was het oneens met zijn vervolging van Russische joden en schrijvers. Niettemin viel hij Stalin niet af en omgekeerd viel Stalin hem niet af. Ehrenburg behoorde niet tot het heersende partij kader, maar hij had wel het geluk dat Stalin hem op enkele hachelijke momenten heeft beschermd. De reden is dat hij Ehrenburg een aantal keren uitstekend had kunnen gebruiken voor zijn eigen politieke doeleinden (buitenlandse vredesmissies, contacten met westerse kunstenaars en intellectuelen, verspreiding van sovjetpropaganda en de oorlogspropaganda tegen nazi-Duitsland). Een wederkerige relatie dus die niet zo onschuldig en naïef is als Eekman ons in zijn nawoord voorspiegelt.

Wat je Ehrenburg natuurlijk niet kwalijk kunt nemen is dat hij zich verzette tegen totalitaire regimes. Wat je hem echter wel mag aanrekenen is dat hij in zijn strijd tegen die dictaturen de steunpilaar werd van een minstens zo totalitaire en misdadige dictatuur. Dat hij daarbij zijn landgenoten openlijk aanzette tot genocide is nog het meest verwerpelijk. Enige clementie is hier dan ook niet op zijn plaats, zelfs al was hij zelf een Jood en werden de Joden het slachtoffer van genocide.

Natuurlijk had Ehrenburg ook zijn twijfels ten aanzien van de politiek van de Sovjet-Unie en zocht hij steeds de grenzen op van wat hij kon zeggen. Misschien zegt hij een waar woord wanneer hij schrijft: “wij zijn te dikwijls in conflict met ons verleden geweest om ons er behoorlijk op te kunnen bezinnen”(9). En hij heeft zeker gelijk wanneer hij even verder optekent: “vergeetachtigheid werd meer dan eens door het instinct tot zelfbehoud bepaald”. Ehrenburg heeft in zijn leven heel wat moeten vergeten uit zelfbehoud. Jammer genoeg heeft alles wat hij heeft verzwegen ook geen plaats gekregen in zijn memoires. Als excuus hiervoor kan echter de drang tot zelfbehoud niet worden aangevoerd want Ehrenburg schreef zijn memoires aan het einde van zijn leven toen hij al wist dat hij aan prostaat- en blaaskanker leed.

Literatuur

- 2007a Knap, Hans *Ilja G. Ehrenburg. Een leven tussen Picasso en Stalin*. Uitgeverij Aspekt.
- 2007b Katamidze, Slava *De geheime diensten van de Sovjet-Unie. Van de Tsjeka tot de KGB*. Deltas.